

ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΥΠΟΔΗΜΑΤΑ

Antonio Corso

Ερευνητής του Προγράμματος «Δαίδαλος»
Institute of Classical Studies, London

Τα υποδήματα που φορούσαν οι αρχαίοι Έλληνες μας είναι γνωστά από αναφορές σε σανδάλια, «παντόφλες» και μπότες σε πολλά αρχαία κείμενα καθώς και από εικαστικές αναπαραστάσεις διαφόρων τύπων υποδημάτων¹. Οι αρχαίοι Έλληνες χρησιμοποιούσαν ποικίλες ονομασίες για να προσδιορίζουν τους τύπους των υποδημάτων τους. Οι ονομασίες αυτές απαντούν σε λογοτεχνικά κείμενα, επιγραφές και παπύρους, από τον Όμηρο έως τους βυζαντινούς χρόνους.

α. Ονομασίες υποδημάτων από την πρώιμη αρχαϊκή περίοδο και εξής

Έμβάδες (ή *έμβάται*): φτηνές ανδρικές μπότες με κορόνια και δερμάτινη γλώσσα, φοδραρισμένες με πύλημα ή γούνα, εισηγμένες στην Αττική από τη Θράκη ή τη Βοιωτία, τις οποίες συχνά εμφανίζεται να φοράει ο Διόνυσος².

Πέδιλα: σανδάλια³.

Πτερόντα: υποδήματα με φτερά, τα οποία συχνά φορούν μυθικά όντα⁴.

Σάμβαλα, σαμβάλισκοι, σανδάλια, σανδάλισκοι, σανδάλια: σανδάλια, που είχαν σόλα και λουριά, αλλά που άφηναν το μεγαλύτερο μέρος του ποδιού ακάλυπτο⁵.

Υποδήματα (ή *υποδημάτια*): κάθε είδους «παντόφλες», σανδάλια, παπούτσια και μπότες⁶.

β. Ονομασίες υποδημάτων από τα μέσα και την ύστερη αρχαϊκή περίοδο και εξής

Άσκεραι (ή *άσκερίσκα*): τύπος αττικών χειμερινών υποδημάτων με επένδυση από μαλλί προβάτου⁷.

Σκυθικά (ή *σκυδικαί*): λευκές δερμάτινες σκυθικές μπότες⁸.

Τυρρηνικά (ή *τυρρηνικουρήνη*): πολυτελή σανδάλια ανατολικής τυρρηνικής/λυδικής προέλευσης, με χρυσά λουριά και ψηλή ξύλινη σόλα που είχε τέσσερα στρώματα. Τέτοια σανδάλια έφερε το άγαλμα της Αθηνάς Παρθένου του Φειδία⁹.

γ. Ονομασίες υποδημάτων από την κλασική περίοδο και εξής

Άκάτια: γυναικεία υποδήματα στο σχήμα μικρής μπότας, μετερά στο μπροστινό μέρος¹⁰.

Άμυκλίδες (ή *άμύκλαι*): τύπος πολυτελών και

πλούσια διακοσμημένων ανδρικών σανδάλιων που θεωρείται ότι εφευρέθηκαν στις Αμύκλες, τα οποία φορούσε και ο Εμπεδοκλής και οι επιτυχημένοι πολίτες¹¹.

Άπλαι: υποδήματα με μονή σόλα λακωνικής προέλευσης¹².

Άρβύλαι: ανθεκτικές, ανδρικές κοντές μπότες με κολύωμα, που έφταναν ως τον αστραγάλο και έδεναν σφιχτά γύρω από το πόδι· τις φορούσαν χωρικοί, ταξιδιώτες και ηνίοχοι¹³.

Άργεια(ι): πολυτελή γυναικεία σανδάλια, που εφηύραν οι Αργεοί¹⁴.

Αύτοσχιδές (ή *αύτοσχεδής*): τύπος απλών γυναικείων σανδάλιων¹⁵.

Βαυκίδες (ή *βαυκιδία*): πολυτελή ιωνικά βαθυκίτρινα γυναικεία υποδήματα, που συχνά είχαν σόλες από φελό και τα φορούσαν οι εταίρες¹⁶.

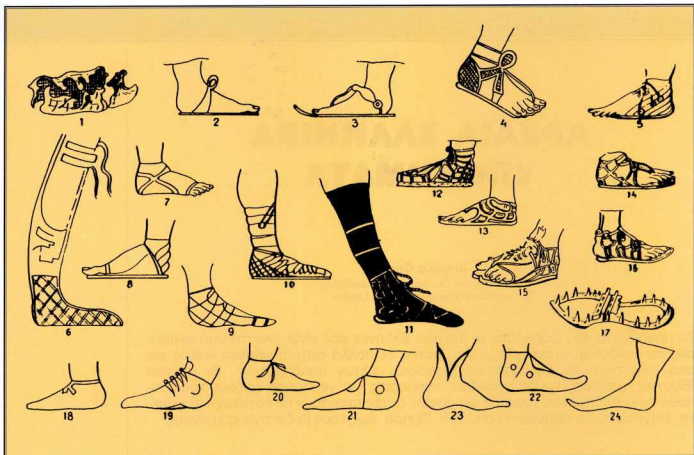
Βλαύται (ή *βλαύταια*): πολυτελείς ανδρικές «παντόφλες» με τακούνια και χρυσές πόρτες· συνήθως τις φορούσαν σε συμπόσια και στα γυμνάσια¹⁷.

Διάβαθρα: λεπτές «παντόφλες» που φορούσαν κυρίως γυναικές, κατάλληλες ίσως για να ανεβαίνουν σκάλες¹⁸.

Έπτυσχοι: ανδρικά σανδάλια, με επτά θηλιές¹⁹.
Εύμαρίδες: υποδήματα κατασκευασμένα από δέρμα ελαφιού, σε χρώμα κρόκου, με χοντρή σόλα, που εισηγήσαν από την Ασία²⁰.

Θεπταλίδες: τύπος υποδημάτων για μικρά κορίτσια, ο οποίος εισηγήθη στην Αθήνα από τη Θεσσαλία²¹.

Καρβάτιναι (ή *καρβατίνας*): χονδρά ανθεκτικά υποδήματα κατασκευασμένα από ένα ενιαίο κομμάτι ακατέργαστου δέρματος, χωρίς πραγματική σόλα· τα φορούσαν στην υπαίθρο²².

1. Δείγμα δερμάτινου σανδαλιού, που βρέθηκε στο Birdoswald, Βόρεια Αγγλία.
2. Σανδάλι που φορέει άνδρας άντρας σε επιτοίχιο ανάγλυφο στις Πυραμίδες της Γκίζας, τόφος 53, Παλαιά Βασιλεία.
3. Μυτερό σανδάλι που φοράει κυνηγός, σε επιτοίχιο ανάγλυφο στη Θήβες, Bab el Meluk, Τόφος των Βασιλέων, Νέο Βασίλειο.
4. Σανδάλι θεού σε επιτοίχιο ανάγλυφο στο Begezaueh, σύνολο Πυραμίδων Α, Πυραμίδα 10, πύλη.
5. Σανδάλι που φορέει πολεμιστής στο ανάγλυφο της Khorsabad.
6. Σανδάλι κυνηγού στη ζωφόρο του κυνηγού της Τυρηνόσας, Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.
7. Σανδάλι ήμισυ από το ανάγλυφο των Χρυσόφωνων, Βερολίνο, Altes Museum.
8. Σανδάλι του Αρχιλέα σε κύλικα του Σωσία, 500 π.Χ. Βερολίνο, Altes Museum.
9. Σανδάλι συμποσιαστή σε κύλικα του Περίωνο, τέλη του αιώνα π.Χ. Βερολίνο, Altes Museum.
10. Σανδάλι του βασικού Ευφρόβου σε αμφορέα του ζωγράφου του Αγκιλέα, 450-440 π.Χ. Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη.
11. Σανδάλι ιππία σε κύλικα του ζωγράφου του Ονηρίου, περ. 480 π.Χ. Παρίσι, Μουσείο του Λούβρου.
12. Σανδάλι σε αγείο σε σχήμα ποδιού, πιθανώς τρίτο τέταρτο του βου οι. π.Χ. Αρχαία στη Συλλογή Sabouroff, τώρα στο Βερολίνο, Altes Museum.
13. Σανδάλι του Ταπιόλκεμο από το μεγάλο ανάγλυφο της Ελευσίνας, περ. 430 π.Χ. Αθήνα, Εθνικό Μουσείο.
14. Σανδάλι του Ερημί του Πραξτέλου, περ. 340 π.Χ. Αρχαία Ολυμπία, Αρχαιολογικό Μουσείο.
15. Σανδάλι της Αρτέμιδος των Βερολινών, ρωμαϊκό αντίγραφο του αγάλματος του Λευκάροφ, περ. 340 π.Χ. Παρίσι, Μουσείο του Λούβρου.
16. Σανδάλι του μερμάρου αγάλματος του Αυγούστου, Βερολίνο, Altes Museum.
17. Οδοντωτό καπέτρο στρώμα τυρηνικής σόλας, Παρίσι, Μουσείο του Λούβρου.
18. Υπόδημα φρουρού από την πομπή των φρουρών στην Περασπολή.
19. Υπόδημα τοξότη στην πομπή των τοξοβόλων στα Σώσια.
20. Υπόδημα του Διονύσου σε κύλικα του Βρύου, 490-480 π.Χ. Παρίσι, Cabinet des Medailles.
- 21-22. Υπόδημα που φορούν ανδρικές φιγούρες σε σκύφο του Βρύου, περ. 490 π.Χ. Βιέννη, Kunsthistorisches Museum.
23. Υπόδημα λυρήρ σε κύλικα του Μάκρινος, 490-480 π.Χ. Βρυξέλλες, Musée du Cinquanteenaire.
24. Υπόδημα μευσιμένου συμποσιαστή σε κύλικα του Ευφρόνιο, 510 π.Χ. Αγία Πετρούπολη, Ερμιτάζ.

Καρκίνιοι (ή *καρκίνια*): γυναικεία υποδήματα με σόλα με πολλά στρώματα²³.
Κόθορνοι: μεγάλες, ακριβές δερμάτινες μπότες με ψηλή σόλα, που μπορούσαν να φορεθούν είτε στο δεξί είτε στο αριστερό πόδι· ο Αισχύλος μετέφερε το υπόδημα αυτό από την καθημερινή ζωή στην τραγική σκηνή²⁴.
Κοι(ο)ποδες: σανδάλια με λεπτή σόλα, που κάλυπταν μικρό μέρος του ποδιού· τα φορούσαν οι ηλικιωμένοι²⁵.
Κρητίδες: ψηλά σανδάλια που κάλυπταν το κάτω μέρος του ποδιού, με χοντρή σόλα και πολλά

λουριά²⁶.
Κρούπεται (ή *κρουπέζια*: *κρούπανα*: *κρούπετα*): ψηλά ξύλινα υποδήματα που φορούσαν οι άνδρες στη Βοιωτία για να πατούν τις ελιές και στην Αττική οι αωλιτές επί σκηνής για να κρατούν το ρυθμό²⁷.
Λακωνικά: ανδρικές κόκκινες ή λευκές μπότες που εισήχθησαν στην Αττική από τη Λακωνία²⁸.
Περιβαρίδες (ή *περιβαρα*): γυναικεία σανδάλια που φορούσαν οι δούλες και οι ελεύθερες γυναίκες²⁹.
Περσικά: φτηνά γυναικεία υποδήματα που εισή-

25. Μπότα που φοράει ο Ερμής σε αμφορέα του ζωγράφου του Αντιμένους, τελευταίο τέταρτο του 6ου αι. π.Χ.
 26. Μπότα άνδρος σε λευκή λήκυθα.
 27. Μπότα που φοράει ανδρική μορφή σε απουλιανό κρατήρα του ζωγράφου της *Ιλίου Πέρας*, περ. 350 π.Χ. Ρώμη, Μουσείο Βατικανού, Museo Gregoriano Etrusco.
 28. Μπότα που φοράει ο Ερμής σε απουλιανό κρατήρα του ζωγράφου του Λυκούργου, τέλη του 4ου αι. π.Χ. Νάπολη, Εθνικό Μουσείο.
 29. Μπότα πολεμιστή από το ανάγλυφο του Khorsabad.
 30. Μπότα που φοράει ο Απόλλων σε πελική του Πολυμνιάτου, 450-440 π.Χ. Αρχαία στη Συλλογή Campana, τώρα στο Παρίσι, Μουσείο του Λούβρου.
 31. Μπότα άνδρος σε συμπόσιο σε κύλικα του Βρύγου, περ. 490-480 π.Χ. Φλωρεντία, Αρχαιολογικό Μουσείο.
 32. Μπότα που φοράει Ξληνός σε απουλιανό κρατήρα του ζωγράφου της Γέννησης του Διονύσου, περ. 400 π.Χ. Νάπολη, Εθνικό Μουσείο.
 33. Μπότα που φοράει ο Διόνυσος σε ερυθρόμορφο αμφορέα, 510-500 π.Χ. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο.
 34. Μπότα που φοράει Σάτυρος σε ψυκτήρα του Δούρη, περ. 490 π.Χ. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο.
 35. Μπότα άνδρος σε χιττώνο ανάγλυφο του Ibriz.
 36. Υπόδημα πρωΐδας από το ανάγλυφο των Χρυσόφων. Βερολίνο, Altes Museum.
 37. Μπότα που φοράει η Αθηνά, σε τρίμο χάλκινο άρματος από το Castel S. Mariano, περ. 400 π.Χ. Περούτζα, Εθνικό Μουσείο.
 38. Μπότα που φοράει άνδρες ανώτερων τάξεων, ιδιαίτερα πολεμιστές, σε επιτύμβια ζωγραφική από το Caere. Αρχαία στη Συλλογή Campana, τώρα στο Παρίσι, Μουσείο του Λούβρου.

χθήσαν στην Ελλάδα από την Περσία: συνήθως ήταν λευκά και τα φορούσαν οι εταίρες³⁰.

Πλοίαρα: γυναικεία υποδήματα που το σχήμα τους θυμίζει πλοίο³¹.

Προσχίσματα: υποδήματα με σχισμή στο μπροστινό μέρος, τα οποία φορούσαν οι ηλικιωμένοι³².
Ράδια: άνετα σανδάλια με πολλά κορδόνια³³.
Σμινδυριδια: πολυτελή γυναικεία υποδήματα, που ονομάστηκαν έτσι από τον συβαρίτη σκυτέα Σμινδυριδη³⁴.

Σχιστάι: ντελικάτα και ακριβιά σανδάλια, που χαρακτηρίζονταν από ένα πλέγμα λουριών με λεπτές σχισμές³⁵.

δ. Ονομασίες υποδημάτων από την ελληνιστική περίοδο και εξής

Άκροσφύρια: γυναικείες μπότες που κάλυπταν τον αστράγαλο³⁶.

Άμβρακίδες (ή άμβρακιδια): γυναικεία σανδάλια

αμβρακικής προέλευσης³⁷.

Άμφισφύρια: γυναικεία υποδήματα ιωνικής προέλευσης, που κάλυπταν τα πόδια ως τον αστράγαλο³⁸.

Άρπίδες: τύπος κρηπίδων, καλοραμμένες, με χοντρή σόλα, που έδεναν με λουριά τις φορούσαν οι στρατιώτες³⁹.

Βασιλίδες: υποδήματα που φορούσε ο άρχων βασιλεύς στην Αθήνα, καθώς και οι γυναίκες και οι αυλητές⁴⁰.

Δεινάδες: ανδρικές μπότες τις οποίες εφηύρε ο Δεινίας⁴¹.

Ένδρομιδες: γούνινες, ψηλές, ανοιχτού τύπου μπότες, που φορούσε η Άρτεμις, οι δρομείς και οι στρατιώτες; μπορούσαν να καλύπτονται το πόδι ως την κνήμη⁴².

Έφθηβοι: υποδήματα που φορούσαν τα νεαρά κορίτσια⁴³.

Κάλικιο (ή κάλιιο ή κάλιοι): ιταλικού τύπου

39. Ο Απόλλων φοράει σανδάλια του τύπου των άπλων, σε στική κύλικα του ζωγράφου της Ελευσίνας, περ. 500 π.Χ. Δελφοί, Αρχαιολογικό Μουσείο.

μπότες οι οποίες κάλυπταν και το κάτω μέρος του ποδιού⁴³ τις φορούσαν τα μέλη της τάξης των ιππέων και οι απελευθερωμένοι⁴⁴.

Καννάβια (ή **κανναβίσκα**): ελαφρά σανδάλια από κάνναβη⁴⁵.

Κοκκίδες: γυναικείες άλικες «παντόφλες»⁴⁶.

Κολοφώνια: μπότες με κοιλίωμα που εισήχθησαν από την Κολοφώνα της Ιωνίας⁴⁷.

Νοσασίδες: υποδήματα για κορίτσια⁴⁸.

Νυκταπήδηκες: γυναικείες βραδινές «παντόφλες»⁴⁹.

Όγχοι: τύπος υποδημάτων που μοιάζουν με τους καλτίους⁵⁰ έχουν οδοντωτό τελείωμα⁵⁰.

Σικυώνια: ακριβά υποδήματα που φορούσαν σνήθως οι γυναίκες και οι θηλυπρεπείς άνδρες⁵¹.

Συγχιδες (ή **συχγάδες** ή **συχχοί**): υποδήματα με μονή σόλα⁵².

Φαικάδες (ή **φαικάσια**): υποδήματα που φορούσαν οι αθηναίοι γυμνασάρχοι, οι αιγύπτιοι ιερείς και άλλα άτομα με έντονη δραστηριότητα⁵³.

Φιττακίδες: γυναικεία υποδήματα με πιθανό χαρακτηριστικό γνώρισμα τις σόλες από ξύλο φυστικιάς⁵⁴.

ε. Ονομασίες υποδημάτων από τη ρωμαϊκή περίοδο και εξής

Άλκιβιάδες: ανδρικά υποδήματα με εντυπωσια-

κό σχήμα που φορούσε ο Άλκιβιάδης⁵⁵.

Άρσωμίδες: γυναικεία υποδήματα⁵⁶.

Άφρακτα: γυναικεία ανοιχτά σανδάλια⁵⁷.

Βαβυλιωνικά: ακριβά, διακοσμημένα δερμάτινα σανδάλια⁵⁸.

Βηρίδες: υποδήματα που αποκαλούνταν πιο συχνά **έμβάδες**⁵⁹.

Γυμνοπόδια: λεπτές γυναικείες «παντόφλες»⁶⁰.

Δημοκοπίδες: λαϊκά υποδήματα⁶¹.

Έμβαθρα: υποδήματα από δέρμα προβάτου⁶².

Έννησκοιοι: ανδρικά σανδάλια με ενιά θηλιά, που φορούσαν οι έφηβοι Σπαρτιάτες⁶³.

Ίφικρατίδες: χαλαρές και ελαφρές μπότες που φορούσαν οι στρατιώτες⁶⁴ τις είχε καθιερώσει ο αθηναίος στρατηγός Ίφικράτης⁶⁴.

Κάλικες (ή **καλίγια** ή **καλέγια** ή **καλλίγια**): χαμηλές μπότες που είχαν πολλά λουριά, με σόλα με καρφιά, τις οποίες φορούσαν οι στρατιώτες⁶⁵.

Μεσοπερσικά: γυναικεία υποδήματα, πιθανώς μια εξελληνισμένη παραλλαγή των **Περσικών**⁶⁶.

Μυννάκια: υποδήματα που δημιούργησε ο σκυτοτόμος Μύννακος⁶⁷.

Νυμφίδες: υφικά υποδήματα⁶⁸.

Όπισθοκρηπίδες: γυναικεία υποδήματα, που πιθανώς κάλυπταν κυρίως το πίσω μέρος του ποδιού⁶⁹.

Πατάρων σανδάλια: γυναικεία σανδάλια με χρυσά λουριά, εισηγμένα από τη Λυκία, που φορούσαν οι εταίρες⁷⁰.

Ροδία (ή ροδιακαί): ανδρικά υποδήματα εισηγμένα από τη Ρόδο⁷¹.

Σελευκίδες: υποδήματα που φορούσαν άνδρες υψηλής κοινωνικής τάξης και πιο συχνά οι γυναίκες, τα οποία καθιέρωσε ο Σέλευκος Α⁷².

Ταυρεΐνια γυναικεία: γυναικείες «παντόφλες» από δέρμα ταύρου, οι οποίες μπορούσαν να φορεθούν σε οποιοδήποτε πόδι, μόνι ή λευκές, μόνοςολες ή δίσολες⁷³.

Τροχάδες (ή τροχάδια): σανδάλια από δέρμα κατσίκας⁷⁴.

Υποσχίσματα: φτηνά ανδρικά υποδήματα, σχημάτα στο μπροστινό μέρος⁷⁵.

Τύποι ελληνικών υποδημάτων σε αρχαίες αναπαραστάσεις

Οι διάφοροι τύποι ελληνικού υποδήματος, σανδαλιού ή μπότας είναι πολλές φορές γνωστοί από εικαστικά έργα. Ελάχιστα μόνο δείγματα αρχαίων υποδημάτων έχουν βρεθεί, ωστόσο, αρκετοί τύποι αναπαριστώνται συχνά σε αγγειογραφίες ή σε αγγεία που έχουν το σχήμα πο-

δίου ή πέλματος, σε ανάγλυφα καθώς και σε περιόπτα αγάλματα, τα οποία έχουν διασωθεί από την αρχαιότητα.

α. σανδάλια

Ο αρχικός τύπος σανδαλιού πιθανώς αποτελούνταν από ένα κομμάτι ακατέργαστου δερμάτινου, δίχως σόλα: η εικόνα 1 δείχνει ένα παράδειγμα αυτού του τύπου που έχει διασωθεί, το οποίο αντιστοιχεί στην αρχαία ελληνική *καρβατιλή*. Ωστόσο, στα σανδάλια ασκούνταν για διαρκής επιρροή από τους τύπους των σανδαλιών που φορούσαν στην αρχαία Αίγυπτο. Σε αυτήν την περιοχή, ήδη από την περίοδο του Παλαιού Βασιλείου, τα σανδάλια κατασκευάζονταν από πάπυρο ή τη φλούδα του φοινικόδεντρου και αφηναν το μεγαλύτερο μέρος του ποδιού ακάλυπτο, όπως υπαγόρευε το ζεστό κλίμα της Αιγύπτου (εικ. 2). Την περίοδο του Νέου Βασιλείου, ο μωτερός τύπος σανδαλιού έγινε μόδα στην Αίγυπτο (εικ. 3): αυτός ο τύπος δεν ήταν άγνωστος στους Έλληνες (βλ. παραπάνω *άκατια* και *πλαιάρια*). Το βασικό σχέδιο του αιγυπτιακού πρωτοτύπου προσαρμόζονταν συχνά, σε άλλες περιοχές, στην προτίμηση για στολίδια στα λουριά, καθώς και στην ανάγκη να προστατευθεί και να καλυφθεί η φτέρνα (βλ. την αιθιοπική παραλλαγή, εικ. 4).

Τα σανδάλια που αφήνουν το μπροστινό μέρος του ποδιού ακάλυπτο, ενώ προστατεύουν τη φτέρνα, τα φορούσαν επίσης και στην Αυτοκρατορία των Ασσυρίων. Ωστόσο, η προστασία του πίσω μέρους του ποδιού διασφαλίζεται εδώ μέσω ενός συστήματος λοξών λουριών που τοποθετούνται διαγώνια (εικ. 5). Είναι πιθανό οι Έλληνες να υιοθέτησαν συστήματα λοξών λουριών από την Αυτοκρατορία των Ασσυρίων κατά τη διάρκεια της ανατολιζουσας περιόδου.

Ένας πιο βόρειος τύπος σανδαλιού εμφανίζεται στον μυκηναϊκό κόσμο (εικ. 6, το σανδάλι ενός κυνηγού στη ζωφόρο του κυνηγιού της Τύρινθος): χαρακτηρίζεται από ένα πλέγμα λουριών που καλύπτουν το πόδι πάνω από τον αστράγαλο. Αυτός ο τύπος σανδαλιού φαίνεται πιο κατάλληλος για ψυχρά κλίματα και επομένως συμβαδίζει με την υποτιθέμενη άφιξη των Μυκηναίων στην Ελλάδα από το Βορρά.

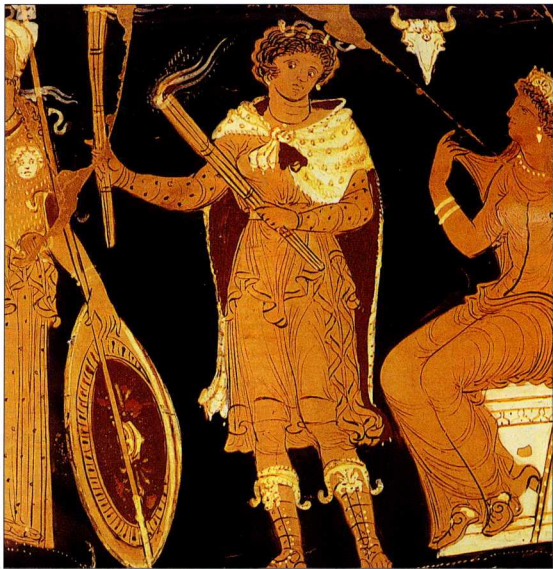
Στην αρχαϊκή περίοδο, τα σανδάλια που αφήνουν το μεγαλύτερο μέρος του ποδιού ακάλυπτο καθιερώθηκαν, ακολουθώντας την υποδηματική συνήθεια της Εγγύς Ανατολής. Ο λακωνικός τύπος των απλών, μονόσολων σανδαλιών, που ονομάζονταν *άπλαϊ*, μπορεί να ταυτιστεί πιθανότατα με τα σανδάλια που φορούσε ένας ήρωας στο σπαρτιατικό ανάγλυφο από τα Χρυσόφα της Λακωνίας (540-520 π.Χ., εικ. 7).

Η αποδοχή του ελαφρού ανατολικού σανδαλιού με λοξά λουριά πιθανώς οδήγησε στη δημιουργία των *καναβίων*. Αυτά τα σανδάλια από κάνναβη ενδεχομένως ταυτίζονται με εκείνα που φοράει ο Αχλλέας σε μια κύλικα του Σωσία, η οποία χρονολογείται γύρω στο 500 π.Χ. (εικ. 8).

Τα άνετα σανδάλια που ονομαζόνταν *ράβδια*, τα οποία ήταν κατάλληλα για να φοριούνται σε καταστάσεις χαλάρωσης, θα πρέπει μάλλον να ταυτιστούν με τον τύπο που αναπαριστάται στην εικόνα 9: το σανδάλι της εικόνας το φοράει ένας συμποσιαστής σε μια κύλικα του Πειθί-

40. Ο Πρίμος φοράει υποδήματα του τύπου των *άβλων*, σε σπουδαίο κλειδί του Ξερόφου του Δαρείου, παρ. 330-320 π.Χ. Γενεύη, Musée d'Art et d'Histoire.

41. Η Απότη φοράει δετές ενδρωμιδές σε απουλιανό κράνη του ζωγράφου του Δαρείου, 330-320 π.Χ. Ναπολη, Εθνικό Μουσείο.

νου, που χρονολογείται στα τέλη του βου αιώνα π.Χ. Τα πολύ πλούσια κορδόνια των *ράδιων* αναπαριστώνται με περισσότερη ακρίβεια στα αγγεία σε σχήμα ποδιού, όπως αυτό της εικόνας 12, που πιθανώς χρονολογείται στο τρίτο τέταρτο του βου αιώνα π.Χ.

Από την ύστερη αρχαϊκή περίοδο, οι *κρηπίδες* έγιναν της μόδας: αυτά τα ψηλά σανδάλια, με τη χοντρή σόλα και τα πολλά λουριά ήταν απαραίτητα στους ανθρώπους που ήταν υποχρεωμένοι να κινούνται πολύ και άρα χρειάζονταν να προστατευούν τα πόδια τους: για παράδειγμα, τα φοράει ένας ιππέας σε μια κύλικα του Ονήσιμου, η οποία χρονολογείται γύρω στο 490-480 π.Χ. (εικ. 11).

Οι αξίες του συνολικού ελέγχου της μορφής και της συγκρατημένης κομψότητας, χαρακτηριστικές του αθηναϊκού πολιτισμού της κλασικής περιόδου, χαρακτηρίζουν επίσης και τα σανδάλια που παρασκευάζονταν τον 5ο αιώνα π.Χ. Οι *κρηπίδες* που φοράει ο βοσκός Εύφορος σε έναν αμφορέα του ζωγράφου του Αχιλλέως (450-440 π.Χ.) (εικ. 10) αποκαλύπτουν μια αναδιαμόρφωση του σχήματος, η οποία ταιριάζει με αυτήν την τάση. Φυσικά ένας βοσκός είναι

αναγκασμένος να περπατάει σε δύσβατα μονοπάτια, έτσι αυτό το υπόδημα είναι κατάλληλο για την περίπτωση. Το ίδιο στίλ αναπαριστάται στα σανδάλια του Τριπτόλεμου, στο μεγάλο ανάγλυφο της Ελευσίνας (εικ. 13), που χρονολογείται γύρω στο 430 π.Χ. Τα σανδάλια αυτά αντιστοιχούν πιθανότατα στον τύπο των *οχιστών*, που χαρακτηρίζονταν από ένα πλέγμα λουριών με λεπτές σχισμές.

Μια καμπυλοειδής αναδιαμόρφωση του σχήματος των σανδάλων, έτσι ώστε να αποπνέουν μια αίσθηση χάρης, έλαβε χώρα στην Αθήνα της ύστερης κλασικής εποχής: η σόλα απέκτησε μια κομψή καμπύλη μεταξύ του μεγάλου δακτύλου και των υπόλοιπων. Αυτή η σύλληψη σανδάλων απεικονίζεται στην εικόνα 14, η οποία αναπαριστά το σωζόμενο σανδάλι του Ερμή του Πραξιτέλους στην Ολυμπία (γύρω στο 340 π.Χ.), καθώς και στην εικόνα 15, που αναπαριστά το σανδάλι που φοράει η Αρτεμις των Βερσαλιών, ένα ρωμαϊκό αντίγραφο του χαμένου πρωτοτύπου, έργου του αθηναίου γλύπτη Λεωχάρη (γύρω στο 340 π.Χ.).

Τέλος, το πρώιμο κλασικό ιδανικό της συγκρατημένης ομορφιάς οδήγησε στην ανανεω-

μένη ευθύγραμμη εφαρμογή των λουριών και της σόλας στα τέλη της ελληνιστικής περιόδου: αυτή η τάση αναπαριστάται στη εικόνα 16, στην οποία απεικονίζονται τα σανδάλια ενός μαρμάρινου αγάλματος του ρωμαίου αυτοκράτορα Αύγουστου στο Βερολίνο.

Μια ιδέα του τυρηνικού τύπου σανδαλιού, που το χαρακτηρίζει μια ιδιαίτερα ψηλή σόλα, η οποία αποτελείται από πολλά στρώματα, μπορεί να μας δώσει μια δερμάτινη σόλα που σώζεται στο Παρίσι (εικ. 17): χάρη στην οδοντωτή διαμόρφωση του κατώτερου στρώματος, τα ανώτερα στρώματα της σόλας είχαν προσδεθεί σφιχτά στο κατώτερο.

β. υποδήματα

Οι πρόγονοι των ελληνικών υποδημάτων βρίσκονται επίσης στην Εγγύς Ανατολή, συγκεκριμένα στην Περσική Αυτοκρατορία. Τα πλέον εμφανείς περσικά υποδήματα, που απεικονίζονται στις εικόνες 18 και 19, αναπαριστώνται αντίστοιχα στην Περσέπολη και στα Σούσα και φοριούνται τα πρώτα από ένα φρουρό στην πομπή των φρουρών και τα δεύτερα από έναν τοξότη στη ζωφόρο των τοξοβόλων. Τα ανδρικά υποδήματα στη ζωγραφική της υστεροαρχαϊκής περιόδου, που εμφανίζονται στις εικόνες 20-22 και αναπαριστώνται σε αττικά ερυθρόμορφα αγγεία, αποκαλύπτουν το στόχο της αναπαραγωγής του βασικού σχήματος των *Περσικών*, που είναι η εξυπρέτηση ανθρώπων που ζούσαν πολυτάραχη ζωή. Δεν είναι τυχαίο ότι παρόμοια υποδήματα φορούσε ο μυθικός ασιάτης βασιλιάς Πριάμος σε μια λήκυθο της ύστερης κλασικής περιόδου του ζωγράφου του Δαρειού (εικ. 40). Τα υποδήματα στις εικόνες 20-22 και 40 ήταν πιθανότατα *άρβυλα*: φαίνονται ανθεκτικά, στρογγυλά, δεμένα σφιχτά γύρω-γύρω και χρησιμοποιούνται από άνδρες, ιδιαίτερα από άτομα με έντονες δραστηριότητες.

Η διάδοση των ασιατικού τύπου *εύμαριδων* στην Αθήνα τα χρόνια των Περσικών Πολέμων φαίνεται πιθανότατα στην εικόνα 23, όπου φοριούνται από έναν λυράρη. Αυτά τα εκλεπτυσμένα υποδήματα από δέρμα ελαφιού, στο χρώμα του κρόκου, πρέπει να θεωρούνταν κατάλληλα για έναν εμπνευσμένο μουσικό.

Τέλος, ένας ενδιάμεσος τύπος μεταξύ υποδημάτων και μπότας, πιθανώς ένα πρώιμο παράδειγμα *καλιών*, παρουσιάζεται στην εικόνα 24 όπου αυτός ο τύπος υποδημάτων φοριέται από έναν μεθυσμένο σε μια σκηνή συμποσίου που αναπαριστάται από τον Ευφρόνιο.

γ. μπότες

1. μπότες με ελαστικές πλευρές

Αυτός ο τύπος μπότας ήταν κατάλληλος για ταξιδιώτες και είχε συνδεθεί, με την προσθήκη φτερών στο πάνω μέρος της μπότας, με τον πιο ταξιδευτή από τους θεούς, τον Ερμή: στην εικόνα 25, ο θεός φοράει ένα δείγμα αυτής της μπότας σε έναν αμφορέα του ζωγράφου του Αντιμέωνος περίπου του τελευταίου τέταρτου του 6ου αιώνα π.Χ.

Ο τύπος αυτός πιθανώς συμπίπτει με την *ένδρομιδα*, μια γούνινη, ψηλή και ανοιχτού τύπου μπότα, η οποία κάλυπτε το πόδι μέχρι την κνήμη.

42. Άγαλμα του Διονύσου με μπότες του τύπου των *σουλβάν*, ρωμαϊκό αντίγραφο αγάλματος που χρονολογείται στις αρχές του 4ου αι. π.Χ. και αποδίδεται στον Κηροδόδο τον Πρεσβύτερο, Αγία Πετρούπολη, Μουσείο Ερμιτάζ.

2. δετές μπότες

Ακόμη και οι δετές μπότες ήταν εμπνευσμένες από την Εγγύς Ανατολή, συγκεκριμένα από την ευρεία χρήση τους στην Αυτοκρατορία των Ασσυρίων. Η εικόνα 29 δείχνει μια δετή μπότα την οποία φοράει ένας πολεμιστής στο ανάγλυφο του Khorsabad. Μπορεί να συμπεράνει κανείς τις δύο βασικές μορφές της δετής *ένδρομιδος* στην Αθήνα από την εικόνα 30, όπου τις φοράει ο Απόλλωνας, σε μια ερυθρόμορφη πελίκη του Πολυγνώτου (450-440 π.Χ.), και από την εικόνα 26, όπου τις φοράει ένας νεαρός άντρας σε μια λευκή αττική λήκυθο που χρονολογείται στα τέλη του 5ου αιώνα π.Χ.

Οι δετές *ένδρομιδες* έγιναν της μόδας στη δυτική Ελλάδα στα τέλη των κλασικών χρόνων, αναμφισβήτητα ως συνέπεια της διάδοσης του αθηναϊκού τρόπου ζωής: αυτό φαίνεται στην εικόνα 27, όπου την μπότα φοράει μια ανδρική μορφή σε έναν ερυθρόμορφο απουλιανό κράτη-ρο του ζωγράφου της *Ιλιού Πέρσεως*, ο οποίος χρονολογείται γύρω στο 350 π.Χ. και στην εικόνα 41, όπου τέτοιου τύπου μπότες φοράει η θεά Απάτη, η προσωποποίηση της εξαπάτησης, σε έναν άλλον απουλιανό κράτηρο του ζωγράφου

του Δαρειού, που χρονολογείται γύρω στα 330-320 π.Χ. Όταν οι δετές μπότες φοριούνται από τον Ερμή, έχουν επίσης φτερά, όπως φαίνεται σε έναν ερυθρόμορφο απολυμαίο κρατήρα του ζωγράφου του Λυκούργου (στα τέλη του 4ου αι. π.Χ.), στην εικόνα 28.

3. κόθορνι

Το βασικό σχήμα των κόθορνων, μιας δερμάτινης μπότας που μπορούσε να φορεθεί σε οποιοδήποτε πόδι, παρουσιάζεται στην εικόνα 31: ένα δείγμα φορδai ένα συμπλοιασστής, που αποδίδεται σε αττική ερυθρόμορφη κύλικα του Βρύχου, η οποία χρονολογείται περίπου στα 490-480 π.Χ. Μια υποκατηγορία αυτής της μπότας είχε προεξοχές στο επάνω της τμήμα και συμπίπτει ίσως με τις λευκές δερμάτινες *Σκυθικές*. Αυτές τις μπότες συνήθως εμφανίζεται να τις φοράει ο Διόνυσος, ο οποίος χρεοιάζονταν χεμειρής μπότες για να μπορέσει να κατέβει από τη Θράκη στη Νότια Ελλάδα και να διαδώσει τη γνώση του κρασιού, καθώς και μέλι της συνουδειάς του: η εικόνα 33, στην οποία ο θεός Διόνυσος φοράει αυτές τις μπότες, προέρχεται από ερυθρόμορφο αμφιώρα του 510-500 π.Χ.: στην εικόνα 32 τις φοράει ένας Σιληνός σε απολυμαίο ερυθρόμορφο κρατήρα του ζωγράφου της Γέννησης του Διονύσου (γύρω στο 400 π.Χ.): η εικόνα 42 απεικονίζει ένα αγάλμα του Διονύσου, ο οποίος υποτίθεται ότι έχει μόλις φτάσει στην Αττική από το Βορρά, ύστερα από μακρύ ταξίδι.

4. μπότες με γλώσσα

Οι μπότες με γλώσσα αντιστοιχούν πιθανότατα στις *εμβάδες*, ανεπιτήδευτα υποδήματα, που συχνά φοράει ο Διόνυσος και η συνοδεία του. Η εικόνα 34, όπου τις φοράει ένας Σάτυρος σε έναν ψυκτάρη του Δούρη, περίπου του 490 π.Χ., ίσως είναι ένα παράδειγμα.

5. μυτερές μπότες

Οι μυτερές μπότες ήταν πολύ γνωστές στη Μικρά Ασία από την εποχή του Χαλκού (βλ. το χιττιτικό δείγμα στην εκ. 35), από όπου πέρασαν στην Ελλάδα, ήδη από την αρχαϊκή περίοδο (εκ. 36), και έπειτα στην Ιταλία (βλ. τα ετρουσκικά παραδείγματα στις εκ. 37-38): είναι πιθανό αυτοί οι τύποι υποδημάτων να αντιστοιχούν στα άκατά ή στα πλοάκια, υποδήματα σε σχήμα μικρού πλοίου.

Μετάφραση: Ελένη Οικονομού

Σημειώσεις

1. Για την αρχαία ελληνική υπόδηση, βλ. A.A. Bryant, «Greek Shoes in the Classical Period», *Harvard Studies of Classical Philology* 10 (1899), σ. 57-102. K. Erbacher, *Griechisches Schuhwerk*, Wiesbaden 1914. A. Friedmann, *Fußbekleidung im Altertum*, Ingolstadt 1927. R. Fower, *Archaeologische zur Geschichte des Schuhs aller Zeiten*, Schoenenwerd 1942. O. Lau, *Schuster und Schusterhand werk in der Griechisch-Römischen Literatur und Kunst*, Bonn 1967. K. Dohan Morrow, *Greek Footwear and the Dating of Sculpture*, Madison 1985 (το βιβλίο αυτό πρέπει να χρησιμοποιείται με προσοχή). C. Weiss, «Zur Typologie und Bedeutung Attischer Schuh- und Sandalen-Gefäße», *Antiquarische* 8 (1966), σ. 19-40. A. Corso, «Small Nuptials about Late-Classical Sculpture», *Nuntiusmatica e Antichità Classicae, Quaterni Ticinesi* 29 (2000), σ. 126-132.

2. Βλ. Ορέφις, *Αργοναυτική* 593: Ηρόδοτος 1.195. Αριστοτέλης, *Πολιτ. Σπ.* 321, 870-872. Νεφέλις 1919, 858. *Σπέρξες* 103, 257, 447, 600, 1157. *Εκκλησιαστικαί* 47, 314, 342, 507-509, 633, 859

Πλάτος 858, 847, 941. *Ξενοφών*, *Περί σπινής* 12.10. Ισοκράτης 11.1. *Μεγακλήριος*, *Διαιρέσις* 10.10. 14.). *Anthologia Graeca* 8.21, 7.51. Κώλυμνος, *ἀποκτ.* 20. *Πλάτων*, *Διαιρέσις* 41.4. Λουκιανός, *Όνειρα* η' αλεξιάνων 26. *Ψευδοδολογιστής* 19. Βάσιος 2. *Ρήτορας διάδοκας* 15. *Νεωκυμνία* 16 (και αντίστοιχα σχόλια). *Πύς* δε ιστορία συγγραφήν 92. *Ζεύς* τραγωδίας 41. *Τα προς Κρόνον* 19. *Αριστοτέλης* 24.300. Αρριανός, *Ομηλικά Επιλήψεις* 1.29, 41-43. *Αθήναιος* 5.200d, 12.75f. *Δίων ο Κασσιός* 63.8-22. *Πολυβίου* 4.115, 7.55, 91. *Ηρόδοτος*, *Φαλακρός* 436. *Αμύναντος*, *Περί αἰσίου* 1. *Σωφρόνης λέξων* 49. *Λέξιον*, *Λόγος* 3.385. *Μέγα Επυλομολόγων Λέξικόν* και *Σούδα* στα οικεία λήμματα. *Bekker, Anecdota Graeca* 476. *Corpus Glossariorum Latinarum* 2.117.

3. Βλ. *Αιόδα* 24.340. *Οδύσσεια* 1.96, 11.604, 14.23. *Ηαίδος*, *Θεογονία* 454. *Απεί* 220. *Σαπφώ*, *ἀποκτ.* 1293c. *Πινδαρός*, *Ολυμπιονίκαι* 3.5, 6.8. *Πυθαγόρας* 4.95. *Ηρόδοτος* 7.67. *Ευριπίδης*, *Ηλέκτρα* 460. *Αριστοτέλης*, *Ἐθνικά* 373. *Θεωμορφολογία* 1009. *Αριστοτέλης*, *Πηγάρι* 3.1.112a. *Μελέτιος*, *Anthologia Graeca* 12.158. *Πλούταρχος*, *Θραϊκός* 3. *Κλήμης ο Αλεξανδρεύς*, *Στοιχειώδεις* 4.26.174. *Μακροβόσιος* 5.18.19. *Χαρτοβόσκος*, *Περί ορθογραφίας* 2.209. *Ευστάθιος*, *Οδύσσεια* 5.44.

4. Βλ. *Ηαίδος*, *Απεί* 220. *Αγλαΐδης* *Τάτος* 3.7.

5. Βλ. *Ομηρικός ύμνος εις Ερμάν* 79, 83, 139. *Ευμέλος*, *ἀποκτ.* 13K. *Σαπφώ*, *ἀποκτ.* 1108 G. *Αμύναντος*, *ἀποκτ.* 386G. *Ηπινέως*, *ἀποκτ.* 42E. *Ηρόδοτος* 2.91. *Κριτάρχης*, *ἀποκτ.* 139K. *Επύλομολογιστής*, *ἀποκτ.* 312K. *Αρριανός*, *ἀποκτ.* 139. *Αντίοχος*, *ἀποκτ.* 17K. *Κηρυκόδομος*, *ἀποκτ.* 4K. *Ανθράκης*, *ἀποκτ.* 188K. *Α*. *Μένανδρος*, *ἀποκτ.* 244. *627K-A*. *Ηρόδοτος* 7.19, 93, 125. *Καλλίμαχος*, *ἀποκτ.* 631PP. *Διόνυσος*, *Anthologia Graeca* 6.267. *Ερδωμηνίται*, *Οσπ* 9.5. *Isacriphos Delos* 1450.139, 1451.A.38. *Delianum tabellae*, *Rh. Mus.* 55.250. *Πουσανίας* 4.33.2. *Αθήναιος* 6.268a, 8.342c. *Πολυβίου* 4.786-87, 10.49. *Ηρακλείων*, *Εγγχειρίδιον* 42.1. *Πορφόριος* στο *Ευαγγέλιον*, *Ευαγγέλιον προπαρασκευαί* 3.11.

6. Βλ. *Οδύσσεια* 15.369, 18.361. *Ισμερτίδης*, *Περί ἄρθρων ἐμβολῶν* 62.828a. *Αριστοτέλης*, *Θεωμορφολογία* 282. *Πλούταρχος* 983-985 (και αντίστοιχα σχόλια), 1012, *ἀποκτ.* 914K. *Αυλιανός* 32.20. *Ξενοφών*, *Κύρου ανάβασις* 4.5.14. *Κύρου παιδεία* 1.1.41. 2.5. *Λακεδαιμονίων πολιτεία* 2.3. *Περί σπινής* 12.10. *Αναμνησκόμενα* 1.5.6. *Οικονομικός* 1.9, 9.5, 10.2, 13.10. *Σπέρξες*, *ἀποκτ.* 29K-A. *Ερμιόπος*, *ἀποκτ.* 17K-A. *Πλάτων* ο *Πρωταγόρας*, *ἀποκτ.* 51K-A. *Πλάτων*, *Φαίδρος* βιβλ. *Μένανδρος* 91a. *Θεαίτητος* 146b, 147b. *Μύσει* 12.942a. *Κωλύμνος* 151e. *Ιππίας* *μελών* 294a. *Ιππίας* *ελάσσων* 366c. *Αλκιμάδης* 1.128a-c. *Πλάτων* 1.133za, 2.372a. *Γαργίος* 447d, 490c. *Αριστοτέλης*, *Σοκρατικός εἰσαγωγή* 32.184a. *Περί ψυχῆς* 1.18.723a.31. *Προβλήματα* 30.8.956d.4. *Ηέκκα* *Νικουμάχεια* 1.11.1101a.45, 6.1133a.19, 24b.5, 9.16.1163b.34. *Ηέκκα* *Ευδήμια* 2.1.1219a.23. *Ρήτορική* 2.19.1392a.32. *Πλάτων* 1.9.1257a.4. *Θεόφραστος*, *Χαρακτήρες* 2.4. *Αμύναντος*, *Περί αἰσίου* γ' 19. *Αριστοτέλης*, *Περί γυμνῶν*, *ἀποκτ.* 8. *Μέγας*, *Περί συγκρίσεως πλοίου* και *πενίας* 33h. *Πολέμνιος*, *ἀποκτ.* 101M. *Διδύμος*, *Περί παρανομίαν*, *ἀποκτ.* 15. *Ελλάδος*, στο *Φώτιος*, *Βιβλιοθήκη* 533b. *Μιχαήλ παργυί* 8.477.27. *Γαλήνης* 6.502. *Αθήναιος* 14.621b, 15.677a. *Πολυβίου* 7.82, 89. *Αθήναιος*, *ἑπιστολή* 59. *Αρροκρατίων* και *Σούδα* στα οικεία λήμματα. *Ανθολογία* 97.31. *Φώτιος*, *ὄπ.* 7. *Βλ.* *Ηπινέως*, *ἀποκτ.* 42b-43d. *Ηρόδοτος* 2.23. *Ηρόδοτος* 855, 12.62. *Πολυβίου* 7.85. *Ηούλιος*, στο οικείο λήμμα. *Ευστάθιος*, *Οδύσσεια* 5.44.

8. Βλ. *Αλκίαιος*, *ἀποκτ.* 318C. *Αυλιανός*, *ἀποκτ.* 60S. *Πολέμνιος*, *ἀποκτ.* 96M. *Πολυβίου* 7, 66. *Στέφανος Βυζάντιος*, *Ηούλιος*, *Αρροκρατίων*, *Φώτιος*, *Λέξικόν* και *Σούδα*, στα οικεία λήμματα.

9. *Σαπφώ*, *ἀποκτ.* 39C. *Κρίτωνος*, *ἀποκτ.* 139K-A. *Πίνδαρος* 36.16. *Πολυβίου* 7.86, 92-93. *Ηούλιος* και *Φώτιος*, στα οικεία λήμματα.

10. Η υποθέτηση υποδημάτων αυτού του τύπου για την Αθήνη Παράδοι στήριγμα πιθανότατα να είναι μισή, επειδή στη κατοχή της Αθήνας από τους Αθηναίους, νησιού που κατοικούνταν από Τυρρηγούς.

11. Βλ. *Αριστοφάνης*, *ἀποκτ.* 761K-A. *Πολυβίου* 7.93. *Ηούλιος*, στο οικείο λήμμα.

12. Βλ. *Αριστοφάνης*, *ἀποκτ.* 761K-A. *Φρύνοιος*, *ἀποκτ.* 87K-A. *Θεόκλιτος*, *Ευδήμια* 10.35 (και αντίστοιχα σχόλια). *Πολυβίου* 7.88. *Ηούλιος*, *Σούδα* και *Φώτιος*, *Λέξικόν*, στα οικεία λήμματα. *Ευστάθιος*, *Ἰλιάς* 2.584.

13. Βλ. *Ευστάθιος*, *ἀποκτ.* 25K-A. *Αημιμόνης* 54.34. *Πολυβίου* 7.89. *Μέγα Επυλομολόγων*, *Ηούλιος* και *Αρροκρατίων*, στα οικεία λήμματα.

14. *Νεφέλις*, *Αγαμέμνων* 944. *ἀποκτ.* 269N. *Ευροπική*, *Βάσιος* 638, 1134. *Ηλέκτρα* 532. *Κροκόνη*, *μαντιεύματα*, 1204. *Ιππιδίους* 1189. *Ορέφιτος* 240, 1470. *Ιπποκρίτης*, *Περί ἄρθρων ἐμβολῶν* 62. *Αθήναιος* 839. *Λεαντίος*, *Anthologia Graeca* 4.309. *Θεόφραστος*, *Ευδήμια* 7.26. *Γαλήνης*, *ἀποκτ.* 7.86. *Ηούλιος*, στο οικείο λήμμα. *Ευστάθιος*, *Ἰλιάς* 5.720. *Οδύσσεια* 5.44, 60. 14. *Ευστάθιος*, *ἀποκτ.* 287K-A. *Ηρόδοτος* 7.60. *Πολυβίου* 7.88. *Ηούλιος*, στο οικείο λήμμα.

15. *Ερμιόπος*, *ἀποκτ.* 17K-A. *Πολυβίου* 7.89. *Ηούλιος*, στο οικείο λήμμα.

